

TWÓRCZOŚĆ DOMINIKUSA BÖHMA NA ŚLĄSKU¹ – CZĘŚĆ 3. **DOMINIKUS BÖHM'S ARTISTIC WORKS IN SILESIA - PART 3.**

Ewa M. Żurakowska
Mgr inż.

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

STRESZCZENIE

Okres śmiałej awangardy architektonicznej pierwszej połowy XX wieku to również czas niezwyklej weny twórczej niemieckiego architekta Dominikusa Böhma. Tworzył on niejako na uboczu owej awangardy. Inspiracji poszukiwał zarówno w historyzmie jak i wkraczających na rynek nowych technologiach dynamicznie pędzącej industrialnej cywilizacji stali, betonu i szkła. Architekt o ugruntowanej w latach 20-tych XX w. pozycji w Niemczech został zaproszony na Śląsk w nadziei zbudowania nowoczesnego założenia urbanistycznego młodego, przemysłowego organizmu miejskiego – Zabrze. Niestety zadanie nie powiodło się. I tak Dominikus Bohm pozostawił po sobie zaledwie kilka budynków użyteczności publicznej i Kościół Św. Kamila - zlokalizowane w obrębie Placu Traugutta oraz kościół Św. Józefa położony w innej części miasta. W kościele Św. Józefa zaś wspaniałe witraże własnego projektu, jako plastyczne dopełnienie zaproponowanej bryły architektonicznej.

Słowa kluczowe: architektura, twórczość, miasto, sacrum, witraż.

ABSTRACT

The period of daring architectural avant-garde during the first half of the 20th century was also the time of unusual creativity of Dominikus Böhm's German architect. The artist created, could be said, a bit off the beaten track avant-garde movement. Böhm was seeking

¹ Artykuł powstał na kanwie pracy dyplomowej napisanej pod kierunkiem dr inż. arch. Ewy Węclawowicz-Gyurkovich w Studium Podyplomowym Konserwacji, Kształtowania Architektury i Aranżacji Wnętrz Sakralnych, prowadzonym przez Politechnikę Krakowską i Uniwersytet Papieski Jana Pawła II.

Autorka dziękuje Panu Dariuszowi Walerjańskiemu za pomoc w zebraniu materiału do pracy, a w szczególności za udostępnione archiwalne zdjęcia i monografię Dominikusa Böhma.

Autorka składa serdeczne podziękowanie Panu Profesorowi Wojciechowi Kosińskiemu za cenne uwagi, ogromną cierpliwość i wiarę w możliwości poznawcze dyplomantki.

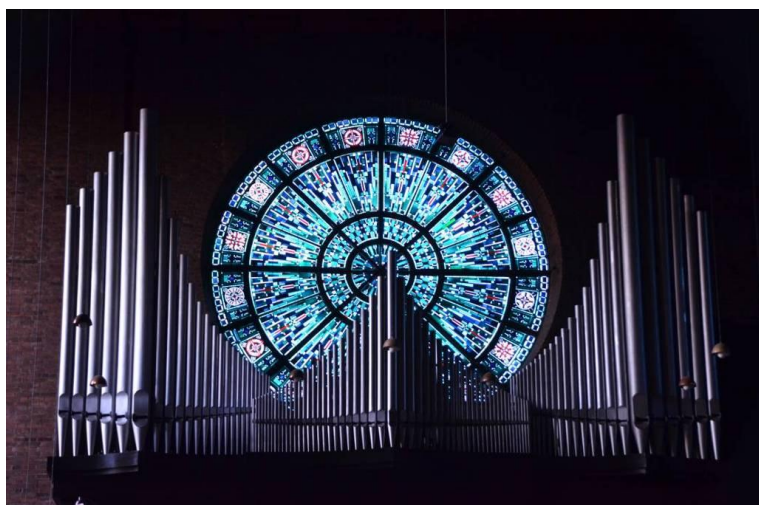
inspiration both in history and new technologies coming onto the market as an effect of rapidly developing industrial civilization promoting steel, concrete and glass. Widely-known and respected German architect in the 1920s was invited to Silesia hoping to establish modern urban conception for the young industrial city of Zabrze. Unfortunately, the not successful task. Dominikus Böhm left behind him only a few public buildings and the St. Kamil's Church situated within Traugutta's Square and the St. Joseph's Church situated in another part of town. There are Dominikus Bohm's stained glass in the St. Joseph Church. These stained glass are gorgeous and they are a complement of the proposed architecture.

Keywords: architecture, artistic works, city, the sacred, stained glass.

KOŚCIÓŁ ŚW. JÓZEFA W ZABRZU

Wnętrze kościoła Św. Józefa stanowią surowe ściany z cegły klinkierowej podobne do tych, których użyto jako elementu dekoracyjnego elewacji. Ogromne, ceglane bloki są doskonałym tłem dla zaprojektowanych przez Dominikusa Böhma, prostych a eleganckich, marmurowych, drewnianych i metalowych elementów wyposażenia. I dopiero witrażowe okna projektu architekta kontrastują z tą zamierzoną surowością. To wspaniałe realizacje o głębokim nasyceniu barwy i bogactwie biblijnych treści. Ich doskonale powściągliwy, bezpretensjonalny rysunek zrozumiały jest dla każdego i przywołuje obrazy z dzieciństwa.

I tak, rozeta w ścianie frontowej świątyni to projekt Dominikusa Böhma (Ryc. 1). Według ks. Pyrchały architekt jest również częściowym fundatorem witraża - zapłacił za ołowiane ramki², *...rozeta była już gotowa na uroczystość poświęcenia kościoła 12 grudnia 1931 roku.*³ Rozetę wykonała firma Deppen & Söhne z Osnabrück. Wypełniona szkiełkami koloru białego, różnych odcieni zieleni i granatu, a nawet czerwieni, jednak oglądana z przestrzeni kościoła jawi się szmaragdowa. Jej dekoracja to geometryczne, promieniście układające się kryształki, otoczone bordiurą również geometrycznych form skrywających krzyże.

Ryc. 1. Rozeta w ścianie frontowej Kościoła Św. Józefa, na tle organów. Źródło: fot. autorka

Fig. 1. Rose window in the front wall of St. Joseph church, against the background of organ. Source: photo by author

² Ks. Pyrchała Paweł: *Historia Kościoła i parafii Św. Józefa w Zabrze*. Zabrze: Parafia pw. Św. Józefa w Zabrze, 1995., s. 70.

³ Loc. cit.

W elewacji zachodniej kościoła znajduje się przepiękny witraż (Ryc. 4) zaprojektowany i wykonany do 1943 r. również przez Dominikusa Böhma⁴. Przedstawia trzy sceny biblijne. Patrząc od góry: *Ofiarę Abrahama* (Ryc. 2, 5), *Ostatnią Wieczerzę* (Ryc. 3, 6) i *Mszę Świętą* (Ryc. 3, 7), gdzie kapłan odwrócony jest tyłem do wiernych. To układ przypominający ofiary jakie człowiek składał i składa Bogu. Sceny te okala bordiura przedstawiająca 12 baranków, po 6 z każdej strony i 12 wiązek kłosów pszenicznych, również po 6 z każdej strony. Witraż utrzymany jest w intensywnej kolorystyce ciemnej zieleni i ostrej czerwieni. W pochmurne dni prawie nie przenika przezeń światło, natomiast pogodnym dniem ukazuje pełną krasę i wzbudza zachwyt.

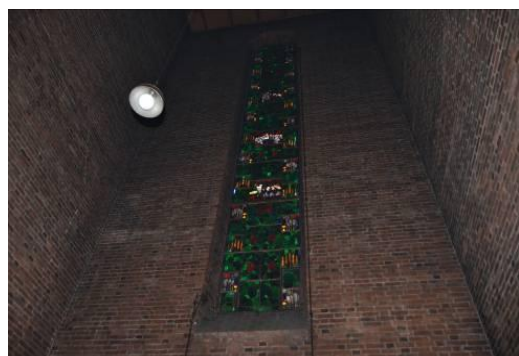
Ryc. 2. Fragment kartonu witraża znajdującego się w elewacji zachodniej Kościoła Św. Józefa. Tu *Ofiara Abrahama*. Źródło: Josef Habel: Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister. Regensburg 1943, s. 259.

Fig. 2. Fragment of a stained glass project situated in St. Joseph church west elevation. Here, *Abraham's sacrifice* Source: Josef Habel: Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister. Regensburg 1943, p. 259.

Ryc. 3. Fragment kartonu witraża znajdującego się w elewacji zachodniej Kościoła Św. Józefa. Tu *Ostatnia Wieczerza* i *Msza Święta* Źródło: Josef Habel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, s. 259.

Fig. 3. Fragment of a stained glass project situated in St. Joseph church west elevation. Here *The Last Supper* and *The Holy Mass*. Source: Josef Habel: Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister. Regensburg 1943, p. 259.

Ryc. 4. Witraż znajdujący się w elewacji zachodniej Kościoła Św. Józefa. Przedstawia od góry: *Ofiarę Abrahama*, *Ostatnią Wieczerzę* i *Mszę świętą*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 4. Stained glass in St. Joseph church west elevation. From the top it shows *Abraham's sacrifice*, *The Last Supper* and *The Holy Mass*. Source: photo by author.

Ryc. 5. Witraż znajdujący się w elewacji zachodniej Kościoła Św. Józefa. Scena u góry: *Ofiara Abrahama*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 5. Stained glass in St. Joseph church west elevation. At the top *Abram's sacrifice* scene. Source: photo by author.

⁴ *Ibid.*, s. 74.

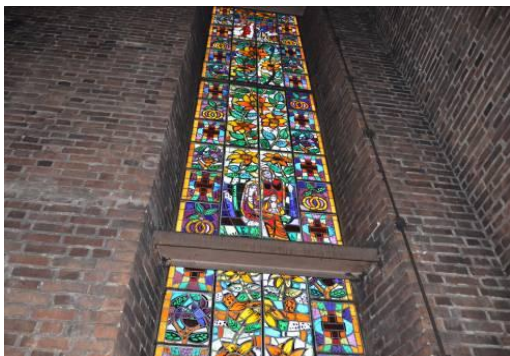
Ryc. 6. Witraż znajdujący się w elewacji zachodniej Kościoła Św. Józefa. Scena środkowa: *Ostatnia wieczerza*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 6. Stained glass in St. Joseph church west elevation. The middle scene *The Last Supper*. Source: photo by author.

Ryc. 7. Witraż znajdujący się w elewacji zachodniej Kościoła Św. Józefa. Scena u dołu: *Msza Święta* (odprawiana tyłem do wiernych). Źródło: fot. autorka.

Fig. 7. Stained glass in St. Joseph church west elevation. At the bottom *The Holy Mass* scene (celebrated back to congregation). Source: photo by author.

Ryc. 8. Witraż w ścianie zachodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie kaplicy Matki Boskiej Fatimskiej, ulokowanej w przestrzeni pylonu. Całość prezentuje od góry sceny: *Adam i Ewa w Raju*, *Pan Jezus w Kanie Galilejskiej*, *Maryja Dająca Światu Zbawiciela*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 8. Stained glass in St. Joseph church west wall within Fatima's Lady Chapel located in the pylon space. From the top it presents the following scenes: *Adam and Eve in the Paradise*, *Lord Jesus in Kana Galilejska*, *Mary giving Saviour to the World*. Source: photo by author.

Ryc. 9. Witraż w ścianie zachodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie kaplicy Matki Boskiej Fatimskiej, ulokowanej w przestrzeni pylonu. Scena u góry: *Adam i Ewa w Raju*. Źródło: autorka.

Fig. 9. Stained glass in St. Joseph church west wall within Fatima's Lady Chapel located in the pylon space. The top scene: *Adam and Eve in the Paradise*. Source: photo by author.

W elewacji zachodniej kościoła, w przestrzeni masywu pylonu, gdzie znajduje się kaplica Matki Boskiej Fatimskiej umieszczono witraż (Ryc. 8) wykonany, na podstawie kartonów Dominikusa Böhma, dopiero po II-jej wojnie światowej tj. w 1967 roku przez inż. arch. Tomasza Cubera z Głogówka. Na witraż składają się również trzy duże sceny biblijne w układzie pionowym. Patrząc od góry widzimy *Adama i Ewę w Raju* (z jabłkiem) (Ryc. 9). Środkowa scena pokazuje *Pana Jezusa w Kanie Galilejskiej* (Ryc. 10). Dolna scena przedstawia *Maryję Dającą Światu Zbawiciela* (Ryc. 11). Całość wieńczy biała gołębnica – symbol *Ducha Świętego*. Witraż utrzymany jest w pastelowej kolorystyce fioletu i pomarańczy.

Ryc. 10. Witraż w ścianie zachodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie kaplicy Matki Boskiej Fatimskiej, ulokowanej w przestrzeni pylonu. Scena środkowa: *Pan Jezus w Kanie Galilejskiej*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 10. Stained glass in St. Joseph church west wall within Fatima's Lady Chapel located in the pylon space. Middle scene: *Lord Jesus in Kana Galilejska*. Source: photo by author.

Ryc. 11. Witraż w ścianie zachodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie kaplicy Matki Boskiej Fatimskiej, ulokowanej w przestrzeni pylonu. Scena u dołu: *Maryja Dająca Świata Zbawiciela*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 11. Stained glass in St. Joseph church west wall within Fatima's Lady Chapel located in the pylon space. At the bottom *Mary giving Saviour to the World*. Source: photo by author.

Kolejny witraż Dominikusa Böhma wmontowany jest we wschodnią płaszczyznę elewacji (Ryc. 12). Wykonał go w 1957 r. także Tomasz Cuber z Głogówka. Witraż powstał na podstawie fotografii kartonów autorstwa Dominikusa Böhma, ponieważ oryginalne kartony zaginęły. Zachowane fotografie ilustrowały jedynie środkowe partie kartonów. Spinającą całość bordiurę Tomasz Cuber skomponował sam⁵. Witraż przedstawia trzy sceny główne. To obrazy z życia Świętej Rodziny. Od góry widzimy scenę *Narodzenia Jezusa w Betlejem* (Ryc. 13), gdzie Św. Józef troskliwie osłania Maryję i narodzone Dzieciątko. Poniżej oglądamy *Ucieczkę Św. Rodziny na osiołku do Egiptu* (Ryc. 14). I wreszcie trzecia scena obrazuje *Odnalezienie dwunastoletniego Jezusa w Świątyni*, pouczającego żydowskich nauczycieli (Ryc. 15). Całość Tomasz Cuber obwiodł podwójną bordiurą z ornamentami kwiatów i liści zamkniętych w kwadratach i kołach. Środkowe partie witraża utrzymane są w kolorze radosnej, żywej czerwieni, zaś bordiura w kolorze niebiesko-zielonym.

Ryc. 12. Fragment witraża w ścianie wschodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie prezbiterium. U góry (zasłonięta poziomą belką) scena *Narodzenia Jezusa w Betlejem*, poniżej *Ucieczka Św. Rodziny do Egiptu*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 12. Stained glass fragment in St. Joseph church east wall within the presbytery area. At the top (covered with a beam) *Nativity in Bethlehem* scene, below *The Escape of the Holy Family to Egypt*. Source: photo by author.

Ryc. 13. Witraż w ścianie wschodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie prezbiterium. Fragment prezentujący górną (przesłoniętą poziomą belką) scenę *Narodzenia Jezusa w Betlejem*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 13. Stained glass fragment in St. Joseph church east wall within the presbytery area. Fragment presenting the top scene (covered with a beam) *Nativity in Bethlehem*. Source photo by author.

⁵ *Ibid.*, s. 73.

Ryc. 14. Witraż w ścianie wschodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie prezbiterium. Fragment środkowy prezentujący scenę *Ucieczki Św. Rodziny do Egiptu*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 14. Stained glass in St. Joseph east wall within the presbytery area. Middle fragment presenting *The Escape of the Holy Family to Egypt* scene. Source: photo by author.

Ryc. 15. Witraż w ścianie wschodniej Kościoła Św. Józefa, w obrębie prezbiterium. Fragment dolny prezentujący scenę *Odnalezienia Jezusa w Świątyni*. Źródło: fot. autorka.

Fig. 15. Stained glass in St. Joseph east wall within the presbytery area. At the bottom fragment presenting *Finding of Jesus in the Temple*. Source: photo by author.

Witraże doświetlające kryptę i te w okulusach ściany wschodniej, powstały w roku 1994 i 2001. Pozostałe podłużne okna elewacji zachodniej nie posiadają witraży - przeszkłone są bezbarwnym szkłem.

Z opisu *Wstępnej budowy kościoła przedstawionej 1 czerwca 1930 roku przez architekta (...) wynika, że uwzględnił on wyraźne życzenie ks. kardynała Adolfa Bertrama, aby otoczono wewnątrz kościoła rzędem kaplic⁶. Tak też miejsca na prywatną modlitwę wiernych tj. kaplice ulokowane zostały pomiędzy ceglanyścianami-tarczami wyznaczającymi przestrzeń naw bocznych. Dominikus Böhm nie jest autorem żadnego z umieszczonych tam ołtarzy, czy też figur. Niezwykle skromne, pochodzą z czasów późniejszych.*

W kościele zachował się do dziś zabytkowy sprzęt liturgiczny używany na co dzień podczas mszy.

Z trzech dzwonów przywiezionych na uroczystość poświęcenia świątyni ostał się jedynie dzwon Św. Józefa ważący 943 kg. Pozostałe dwa: Św. Andrzeja i Św. Anny, zostały skonfiskowane przez Niemców, a *za rzekomy dar szlachetnego kruszcu parafia dostała pisemne podziękowanie z rąk samego Hermana Göringa⁷.*

Reasumując, Dominikus Böhm zaprojektował i stworzył nowoczesne wnętrze kościoła, nawiązując do jego historycznych form: atrium, krypta, bazylikowy plan rzutu. *Budowla graniasta od frontu, zaokrąglona od strony prezbiterium, pozwala odczytać zasadę planu: podłużną nawę z wejściem od północnej, zacienionej strony. Bryła wieży jest dodatkiem, wspiera symboliczny „obraz kościoła”. Język architektury świątyni jest prosty, stanowią go: ściany, bryły i arkady. (...) Semantyka formy rozpięta jest tu pomiędzy genetyczną istotą sakralności świątyni chrześcijańskiej a mityczną pamięcią pogańskiej obrzędowości⁸. Architekt zastosował przy tym charakterystyczny dla swojej twórczości efekt lumistyczny starannie reżyserując zarówno światło, jak i cień. Wpuścił, poprzez długie a wąskie otwory, światło dzienne od strony zachodniej, natomiast absolutnie je ograniczył, wbudowując wysoko pod powatą niewielkie okulusy, od strony wschodniej. W ten sposób światło padające ze strony zachodniej zderza się z mrokiem ściany wschodniej. Taka dynamiczna reżyseria zarówno światła dziennego jak i liniowo poprowadzonego nikłego oświetlenia sztucznego, nieodparcie podkreśla charakter przestrzeni zamierzonej jako*

⁶ *Ibid.*, s.51.

⁷ *Ibid.*, s. 86.

⁸ KOZŁOWSKI Dariusz: *Mój ulubiony budynek. Zagubiona świątynia albo podróż (sentymalna) do miejsc i rzeczy*. „Architektura – Murator” (7(10), lipiec 1999, s. 56-57

„kościół drogi”, od chrztu (umiejscowienie baptysterium w obrębie wejścia głównego do świątyni) po zbawienie. Jednak wnętrze kościoła zespala zarówno „kościół drogi” (Wegkirche), tj. osiowość, jak i założenie centralne, tj. dośrodkowość zdefiniowaną w przestrzeni prezbiterium. Przeciwstawia ascetyczne, gładkie, ceglane masywy brył z celowo budowaną przestrzenią próżni. Wiąże łagodne kształty arkad z ostrymi krawędziami masywów. I tak, artysta buduje coś niezwykłego – ciszę i tajemnicę, majestat. Wdzierające się przez otwory okienne światło zarówno dniem jak i nocą, zdaje się zamgloną, znieruchomiałą, zastygłą, smugą dodatkowo aktywującą doznania – to bezsprzecznie wspaniała kreacja, dostarczająca niezapomnianych wrażeń.

Ryc. 16. Widok z pozycji atrium po zadarciu głowy do góry. Źródło: fot. autorka.

Fig. 16. View from the position of atrium when looking up. Source: photo by author.

Ewa Chojecka⁹ pisze: *U podstaw projektu architekta legł ruch reformy liturgicznej, z którym był on ściśle związany. Zapoczątkowany przed połową XIX wieku w środowiskach zakonnych we Francji, wyrastający z wielu nurtów teologicznych, katolicki ruch odnowy liturgicznej zmierzał do przeobrażenia postaw religijnych, a w konsekwencji także architektury sakralnej. Ruch ten rozwinął się w pełni na początku XX stulecia, rozpowszechniony głównie przez benedyktyńskie środowisko intelektualne w Maria Laach¹⁰. Propagatorem odnowy liturgii, przywrócenia jej autentyczności, był Romano Guardini¹¹. Swoje założenia oparł on na idei participatio actiosa, to jest aktywnego współuczestnictwa wiernych w liturgii mszalnej, którego już Pius X¹² był zwolennikiem, a który legitymację uzyskał na soborze watykańskim II. Myślenie w kategoriach wspólnoty mocno akcentowało też ideę chrystocentryzmu. W zakresie teorii architektonicznej idee odnowy liturgicznej na język form sztuki przełożył Johannes van Acken¹³, który określił charakter chrystocentrycznie zakomponowanej przestrzeni. Poczytywał on dzieło Dominikusa Böhma za klasyczne, najlepiej realizujące teoretyczne założenia¹⁴.*

⁹ Chojecka Ewa. W: Wikipedia [online]. [dostęp 10 czerwca 2012].

Dostępny w Internecie: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Ewa_Chojecka>.

¹⁰ Opactwo Maria Laach. W: Wikipedia [online]. [dostęp 10 czerwca 2012].

Dostępny w internecie: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Opactwo_Maria_Laach>.

¹¹ Guardini Romano. W: Wikipedia [online]. [dostęp 10 czerwca 2012].

Dostępny w internecie: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Romano_Guardini>.

¹² Pius X. W: Wikipedia [online]. [dostęp 10 czerwca 2012].

Dostępny w internecie: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Pius_X>.

¹³ *Johannes van Acken*, niemiecki ksiądz, archiwista, historyk sztuki, pisarz, polityk, w 1924 r. dyrektor Caritas w Berlinie.

¹⁴ CHOJECKA Ewa: *Op.cit.*, s. 407.

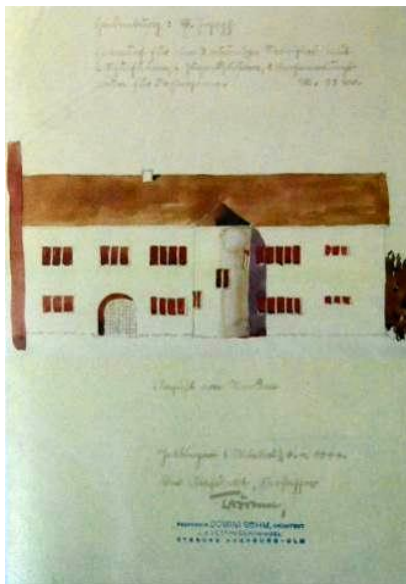

Ryc. 17. Widok po wyjściu z kościoła do atrium. W głębi ulica Damrota. Źródło: fot. autorka.

Fig. 17. View after coming out of the church to atrium. Damrota Street at the far side. Source: photo by author.

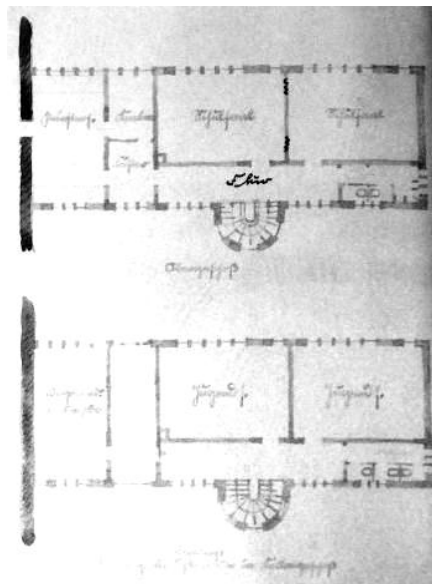
DOM SPOTKAŃ DLA MŁODZIEŻY (NIEZREALIZOWANY)

Dominikus Böhm zaprojektował również Dom Spotkań dla młodzieży i zakrystię (Ryc. 18, 19). Proponował, by były połączone bezpośrednio z wejściem bocznym do kościoła od strony zachodniej, w obrębie pylonu. Miał to być budynek dwukondygnacyjny, długości około 30 m. Nie został jednak zrealizowany z uwagi na brak środków finansowych i jakiegokolwiek wsparcia ze strony Prowincji Opolskiej. Natomiast w 1938 roku nieopodal wybudowano probostwo (Rys. 20) wg projektu architekta z Nysy, a to Felixa H. Hinssena.

Ryc. 18. Projekt elewacji Domu Spotkań dla młodzieży i zakrystii. Źródło: Ks. Paweł Pyrchala: *Historia Kościoła i parafii św. Józefa w Zabrze*, Zabrze 1995, s. 317.

Fig. 18. Front elevation project of the Youth Meeting House and sacristy. Source: Rev. Paweł Pyrchala *History of the Church and St. Joseph Parish in Zabrze*, Zabrze 1995, p.317.

Ryc. 19. Projekt Domu Spotkań dla młodzieży i zakrystii. Źródło: Ks. Paweł Pyrchala: *Historia Kościoła i parafii św. Józefa w Zabrze*, Zabrze 1995, s. 318.

Fig. 19. Project of Youth Meeting House and sacristy. Source: Rev. Paweł Pyrchala *History of the Church and St. Joseph Parish in Zabrze*, Zabrze 1995, p.318.

Ryc. 20. Kościół Św. Józefa w Zabrze Widok od strony płn.-zach. i budynek plebani Źródło: fot. autorka.

Fig. 20. St. Joseph church in Zabrze North-east view and building of vicarage. Source: photo by author.

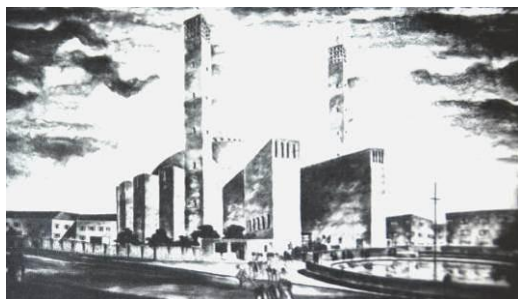

KOŚCIÓŁ CHRYSZTUSA KRÓLA W GLIWICACH (NIEZREALIZOWANY)

Dominikus Böhm został w 1929 roku zaproszony również do Gliwic, by tam dla nowo powstałego osiedla robotniczego zaprojektować kościół. Trudność, ale też wyzwanie, polegały na specyficznym kształcie działki budowlanej wyznaczonej do zabudowy świątynią. To działka poza centrum miasta, trójkątna, powstała z przecięcia ulic: Stanisława Okrzei i Księcia Józefa Poniatowskiego - ulice stykają się ze sobą na kierunku północnym. Stąd założenie projektowe architekt oparł o poprowadzoną dwusieczną kąta i zgodnie z nią poprowadził oś symetrii zabudowy. Swoim zaś zwyczajem przygotował kilka wersji projektowych.

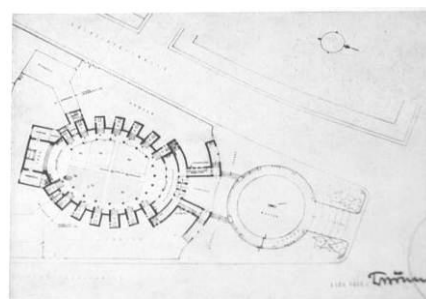
Pierwsza koncepcja to budowla na planie centralnym, ukierunkowana na północ. Projekt oparty jest na rzucie elipsy (Ryc. 21, 22, 23), otoczonej wieńcem prostokątnych kaplic skierowanych do centrum. Ściany pomiędzy kaplicami ukierunkowane po elipsie stanowią podpory kopuły przykrywającej wnętrze. Z zewnątrz kaplice formują smukłe ryzality otaczające elipsę. Nisko umieszczone w kaplicach okulusy doświetlają wnętrze. Na osi głównej architekt zaprojektował prostokątne, wyniesione ponad poziom posadzki, prezbiterium. Po obu stronach wejścia głównego do świątyni ustawił wieże: bardzo wysokie i smukłe, niczym minarety.

Architekt zaplanował bardzo szczegółowo przestrzeń placu przed świątynią. Zaproponował na nim duży, kolisty zbiornik wodny z krzyżem pośrodku, alternatywnie obeliskiem (Ryc. 23) i zielenią wokół zbiornika. Zabudowa wokół świątyni niczym nie zakłócała jej widoku na tle nieba.

Ryc. 21. Pierwsza wersja projektowa Kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach. Źródło: Josef Habbel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, s. 90.

Fig. 21. The first version project of Jesus Christ Rex church in Gliwice. Source: Josef Habbel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, p. 90.

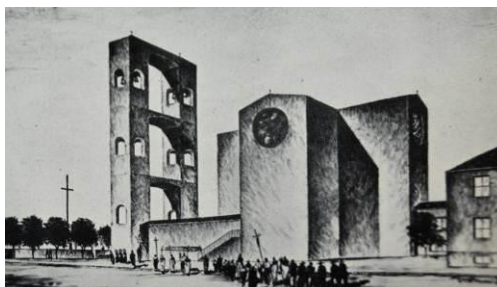
Ryc. 22. Pierwsza wersja projektowa Kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach. Źródło: Josef Habbel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, s. 91.

Fig. 22. The first version project of Jesus Christ Rex church in Gliwice. Source: Josef Habbel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, p. 91.

Ryc. 23. Pierwsza wersja projektowa Kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach. Źródło: Josef Habel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, s. 91.

Fig. 23. The first version project of Jesus Christ Rex church in Gliwice. Source: Josef Habel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, p. 91.

Ryc. 24. Druga wersja projektowa Kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach. Źródło: Josef Habel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, s. 92.

Fig. 24. The second version project of Jesus Christ Rex church in Gliwice. Source: Josef Habel: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, p. 92.

Druga wersja projektowa to świątynia na planie krzyża greckiego z blokami surowych ścian (Ryc. 24), które jedynie w szczytowych partiach, wysoko, tuż przy łagodnych, dwuspadowych, połaciach dachowych na każdym z ramion krzyża, posiadają duże rozety, przywodzące na myśl budowlę gotyckie (po jednej rozecie na każdej szczytowej ścianie, podobnie jak w kościele Engelberga w Köln-Riehl i kościele Św. Wolfganga w Regensburgu (Ratyzbona). Całość sprawia wrażenie monolitycznej warownej bryły, o niezwykle prostej formie. Od strony zbiegu ulic taki masywny korpus kościoła poprzedza, wysoka, wolno stojąca wieża, zbudowana z dwóch ażurowych pylonów połączonych trzema łękami. Wieża sprawia wrażenie postawionego na sztorc prostopadłościanu, o mocno wertykalnie wydłużonych płaszczyznach ścian, w których wykrojono otwory dla przepuszczenia południowego światła - może budzić skojarzenie drabiny prowadzącej do nieba.

Obydwie koncepcje realizują prostą, czytelną, centralną, ukierunkowaną na prezbiterium (ołtarz) przestrzeń. Obie są ogromne, masywne i zwarte. Obie absolutnie czerpią z przebogatej tradycji Kościoła.

Decyzję o budowie kościoła w Gliwicach podjęto w 1934 roku, jednak zrealizowano projekt wiedeńskiego architekta Karla Mayra (Ryc. 25).

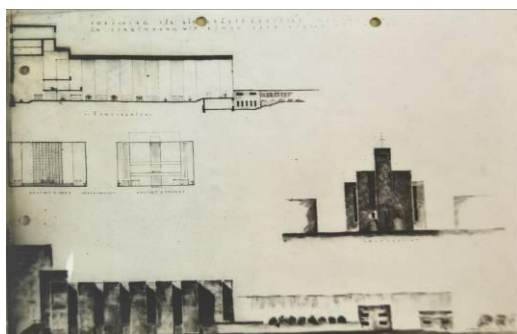

Ryc. 25. Zrealizowany Kościół Chrystusa Króla w Gliwicach projektu Karla Mayra, ukierunkowany identycznie jak dwie niezrealizowane koncepcje Dominikusa Böhma. Źródło: fot. autorka.

Fig. 25. Existing Jesus Christ Rex church in Gliwice of Karl Mayr design, located and directed exactly like two not existing conceptions. Source: photo by author.

KOŚCIÓŁ KAPLICOWY W ZABRZU (NIEZREALIZOWANY)

Koncepcja Kościoła Kaplicowego (Ryc. 26, 27) powstała w 1929 r. Miała to być świątynia zrealizowana na obszarze nowoprojektowanych terenów mieszkaniowych dynamicznie rozwijającego się miasta. *To jedna z prób realizacji wizji kościoła idealnego, opartego o układ osiowy i sekwencję kaplic*¹⁵. Owe kaplice na podstawie prostokąta, powiązane ze ścianami tworzącymi nawę główną prostokąta, poprzez niskie przejścia pomiędzy kaplicami tworzą, po obu stronach nawy głównej, nawy boczne. Nawę główną zamyka: z jednej strony płaska ściana (Ryc. 27), ze szczeliną tworzącą wysunięty przed front budynku masyw wieżowy i dwoma symetrycznie rozmieszczonymi wejściami głównymi do świątyni, z drugiej przeszklona ściana ołtarzowa rozpięta pomiędzy krawędziami skrajnych kaplic przylegających bezpośrednio do ciągnącego się wzdłuż osi nawy głównej probostwa¹⁶. Kościół dobitnie realizuje założenie „kościół drogi” (Wegkirche): kierunkuje ze strefy ciemnej, poprzez coraz intensywniejszą jasność wpadającą z przeszkleń kaplic bocznych, na światło wprost wylewające się poprzez przeszklenie strefy ołtarzowej.

Ryc. 26. Zdjęcie rysunku Dominikusa Böhma przedstawiającego przekroje i elewacje koncepcji Kościoła Kaplicowego w Zabrze. Źródło: Dariusz Walerjański.

Fig. 26. Picture of drawing by Dominikus Bohm presenting profiles and elevations of chapel church conceptions in Zabrze. Source: Dariusz Walerjański.

Ryc. 27. Zdjęcie rysunku Dominikusa Böhma przedstawiającego wnętrze koncepcji Kościoła Kaplicowego w Zabrze. Źródło: Dariusz Walerjański.

Fig. 27. Picture of drawing by Dominikus Bohm presenting inside of chapel church conceptions in Zabrze. Source: Dariusz Walerjański.

PODSUMOWANIE

Architektura Dominikusa Böhma należy do dorobku architektury międzywojnia Europy Środkowej. Właśnie w owym czasie ugruntowywały się śmiało awangardowe wizje architektoniczne, które niebawem wykroczyły daleko poza Stary Kontynent. Tej kapitalnej wienie twórczej wtórował niezwykle dynamicznie rozwijający się przemysł.

Sam Böhm, absolutnie należąc do awangardy, wydawał się jednak stać na jej uboczu: jego ekspresja jakby hamowana była powściągliwym historyzmem i równie powściągliwym modernizmem. Student Theodora Fischera, nie dał się ponieść wychowanej przez demiurga najśmielszej modernie. Za swój główny obszar zainteresowań obrał architekturę sakralną. Jednak jego bogaty dorobek to również duże i małe realizacje świeckie – tu doskonale rozumiał założenia rodzącej się na jego oczach Karty Ateńskiej. Realizował zasady nowoczesnego planowania urbanistycznego, kreował przestrzenie, których zespołom mieszkaniowym zapewniał dostęp do powierzchni otwartej, pracy, oświaty, ochrony zdrowia, wypoczynku i ruchu. Proponowany przez Dominikusa Böhma układ to

¹⁵ Tomasz Wagner: *Architektura sakralna D. Böhma na Górnym Śląsku*. Praca doktorska. Gliwice: Politechnika Śląska, 2002, s. 100.

¹⁶ *Loc. cit.*

synergiczna przestrzeń z formami sacrum (kaplice i kościoły) i profanum (zakłady pracy, szkoły, ośrodki opieki medycznej, place i skwery).

Architekt miał szansę współrealizować spektakularne przedsięwzięcia urbanistyczne na Śląsku. Jednak sytuacja ekonomiczna tego regionu, nastawionego na olbrzymie zyski przemysłowych potęg, miała się nijak do modelowych wyobrażeń o nowoczesnym mieście, jakie towarzyszyły marzeniom architektów miejskich i zwykłych ludzi.

Za każdym razem jak fatum, wszystkie śląskie realizacje architekta stawały przed murem zbudowanym z pustki środków finansowych inwestorów. Mówią o tym zarówno OO. Kamilianie, jak również zabrzańscy księża. Zaświadcza o tym przebogata archiwalna dokumentacja techniczna zgromadzona w Archiwum Urzędu Miasta Zabrze, której tomy, oprócz dokumentacji technicznej, mieszczą niemieckojęzyczną korespondencję pomiędzy dostojnikami-decydentami. To właśnie tu zgromadzona jest tajemnica i wiedza o wyglądzie miejsc człowieczej egzystencji.

DOMINIKUS BÖHM'S ARTISTIC WORKS IN SILESIA – PART 3.

ST. JOSEPH CHURCH IN ZABRZE

The rose window on the front wall of the church was designed by an architect. According to Father Pyrczała, the architect at the same time was a partial founder of the rosace – he paid for the lead frames.¹⁷ He says: *when the church was consecrated on December 12, 1931 the rosace was already there.*¹⁸ The rosace was manufactured by a company from Osnabrück called Deppen & Söhne. The rose window is comprised of pieces of glass of various colours: white, different types of green, and even red. Nevertheless, when admired from the inside it gives the impression of being emerald. It is decorated with crystals encircled by a border of geometrical forms concealing crosses.

Different stained glass windows, designed by Böhm, can be found in the chapel. Possibly the most beautiful stained glass window, designed by the artist and manufactured before 1943, can be admired on the west elevation.¹⁹ It depicts three biblical scenes: Abraham's sacrifice, the Last Supper and a Mass.

Those scenes are encircled by a border depicting twelve lambs, six on each side, and twelve spikes of wheat, also six on each side.

This stained glass window is dark green and intensely red. During cloudy days it hardly ever lets in any light, whereas on clear days it displays its beauty and arouses unbelievable admiration.

The stained glass window, manufactured in 1967 on the basis of Böhm's drafts, was located also on the west elevation. It was manufactured by Tomasz Cubera, an architect from Głogówek. This stained glass window depicts three biblical scenes in a vertical arrangement. The first scene presents *Adam and Eve in the Garden of Eden with an apple*. The middle scene depicts *Jesus Christ in Cana*, whereas the bottom scene *Mary giving birth to Jesus Christ*. The white dove, symbol of the Holy Spirit, is crowned whole drawing. This stained glass window is violet and orange.

¹⁷Ks. PYRCHAŁA Paweł: *Historia Kościoła i parafii Św. Józefa w Zabrzu*. Zabrze: Parafia pw. Św. Józefa w Zabrzu, 1995, p. 70.

¹⁸ *Loc. cit.*

¹⁹ *Ibid.*, p. 74.

Another stained glass window is located on the east plane of the elevation. It was manufactured in 1957, also by Tomasz Cuber. It was manufactured on the basis of photographs of Böhm's drafts which were lost. The stained glass window also shows three main scenes. In this case those are particular scenes from the life of the *Holy Family*. The first one is the moment of *Jesus Christ's birth in Bethlehem*. Below the scene of the *Holy Family's escape to Egypt* can be noticed. Finally, the last scene depicts the *Disputation*. Tomasz Cuber encircled the whole set of scenes with a double border composed of flower ornamentation and leaves enclosed in squares and circles. The middle part of the stained glass window is red and the border is blue and green.

In conclusion it has to be noticed that Böhm designed and constructed a modern church interior. He referred to its historical structure: the atrium, the crypt, the project resembling the one of a basilica. *A prism front of the building, slightly circled from the side of the presbytery helps to decipher the rules of planning: longish nave with a north entrance. The steeple is an additional part that supports the symbolic image of the church. The language of the church architecture is simple: walls, forms, and arcades. (...) The form semantics is divided between the quintessence of the sacral nature of a Christian church and a mythical memory of the pagan rites.*²⁰ Simultaneously, Böhm employed the luminous effect, which serves as his unique signature. He let the light in from the west side, and at the same time he restrained the possible sources of light on the east side. That way the light coming from the west side collides with the gloom of the east wall. Undoubtedly, such dynamic direction of light in day and scarce artificial light highlights the character of the church as road - from the baptism till the salvation. The church accommodates both ascetic, smooth, massive, brick forms and an intentionally planned space. It connects soft shapes of the arcades with the sharp edges of the massive forms. That is how Böhm creates something unique – silence and mystery, majesty. The space and the furnishing, designed by the architect, are coherent. This undeniably magnificent creation, providing an unforgettable experience.

CONCLUSION

Dominikus Böhm's architecture belongs to the interwar period in the history of Central Europe. That is precisely the period when bold avant-garde architectural visions were conceived. The new movement in architecture was accompanied by an extremely developing industry.

Nevertheless, Böhm, who undoubtedly belonged to that movement, kept himself in the background. Being a student of Theodore Fischer, Böhm did not get carried away by the boldest avant-garde. He was mainly interested in sacral architecture. Nevertheless, he also perfectly understood the principles of the Athens Charter and consequently also designed secular buildings. Böhm was executor of the modern urban planning principles, he created the spaces, where housing teams have access to open space, to work, to education, to health, to leisure and traffic. Dominikus Böhm's proposals are the synergic space with the sacred forms (chapels and churches) and the profane forms (workplaces, schools, medical centers, plazas and squares).

He had an extraordinary opportunity to work on spectacular urban enterprises in the Upper Silesian area. However, the economic situation of this region emphasis only making money, not constructing spectacular buildings.

Always when a project was ready, Böhm's idea could not be implemented into life because, as it usually happens, there was not enough money.

²⁰ KOZŁOWSKI Dariusz: *Mój ulubiony budynek. Zagubiona świątynia albo podróż (sentymalna) do miejsc i rzeczy*. „Architektura – Murator” (7(10), lipiec 1999, p. 56-57.

BIBLIOGRAFIA

- [1] BEDNARSKI Adam: *Zarys modernistycznej architektury Gliwic (1919-1939), działalność architektoniczno-budowlana Karła Schabika*. Gliwice: Politechnika Śląska, 2009.
- [2] CHOJECKA Ewa: *Pomiędzy Tradycją a nowoczesnością architektura sakralna na polskim i niemieckim Górnym Śląsku 1918-1939*. W: CHOJECKA Ewa (Red.). *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*. Katowice: Muzeum Śląskie, 2004, s. 391-409.
- [3] HABEL Josef: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*. Regensburg: 1943.
- [4] KOWALEWSKI Maciej, KRÓLIKOWSKA Anna Małgorzata: *Miasto i sacrum*. NOMOS, 2011.
- [5] KOZŁOWSKI Dariusz: *Mój ulubiony budynek. Zagubiona świątynia albo podróż (sentymentalna) do miejsc i rzeczy*. „Architektura – Murator” (7(10), lipiec 1999, s. 56-57.
- [6] KOZŁOWSKI Dariusz: *Nauka architektury albo przechadzanie się po labiryncie – czyli dziedzictwo ziemi*. W: Kozłowski Dariusz. *Architektura i dobra kultury – tożsamość i kontynuacja tradycji*. Kraków: PAN – Politechnika Krakowska – Wyd. Strzecha, 2000, s. 55-60.
- [7] NORMAN Edward: *Dom Boga*. Warszawa: Arkady, 2007.
- [8] Ks. PYRCHAŁA Paweł: *Historia Kościoła i parafii Św. Józefa w Zabrze*. Zabrze: Parafia pw. Św. Józefa, 1995.
- [9] TOMAN Rolf Toman: *Katedry i Kościoły*. Parragon, 2008.
- [10] TOMAN Rolf: *Historia architektury od starożytności po czasy współczesne*. Parragon, 2009.
- [11] WAGNER Tomasz: *Architektura sakralna D. Böhma na Górnym Śląsku*. Praca doktorska. Gliwice: Politechnika Śląska, 2002.
- [12] WAGER Tomasz: *Zabrze nieznanie oblicza Śląskiej Architektury*. Tom.1. Katowice-Zabrze: 2003.

O AUTORZE

Projektant mgr inż. Ewa Małgorzata Żurakowska absolwentka Wydziału Budownictwa Politechniki Śląskiej w Gliwicach. Specjalista – Projektant w PGNiG Technologie S.A. w Warszawie. Kontakt: tel. kom.: +48-606-209-780, e-mail: ezurakowska@onet.pl

AUTHOR'S NOTE

Designer MEng Ewa Małgorzata Żurakowska graduated from Silesian University of Technology, Civil Engineering Faculty in Gliwice. Specialist - Designer in PGNiG Technologies S.A. in Warsaw. Contact: mobile phone: +48-606-209-780, e-mail: ezurakowska@onet.pl